

TÜRÜK

2021, Yıl/Year: 9, Sayı/Issue: 25, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: 10.04.2021

Kabul Tarihi / Date of Accepted: 26.06.2021

Sayfa / Page: 79-90

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / Writer:

 Doç.Dr. Cihan Çakmak

Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı

cihan.cakmak@cbu.edu.tr

FATİH KERİMİ'NİN HAYAL MI? HAKİKAT Mİ? ADLI ESERİNDEKİ SOSYAL TEMALAR

Öz

Rusya topraklarında 18. yüzyılda filizlenmeye başlayan reform hareketleri 19. yüzyılda etkisini giderek arttırmış, 20. yüzyılın ilk yıllarında ise bilhassa 1905 Ekim Devriminin ardından matbuat alanında zirve yıllarını yaşamıştır. Fatih Kerimî, 20. yüzyıl İdil Ural sahasında yazdığı eserlerle Tatar modernleşmesinin önünü açan ve modern Tatar edebiyatının temelini kuran en önemli isimdir. Yazdığı eserler ve baş redaktörlüğünü yaptığı Vakit gazetesi ile Vakitli Tatar Matbuatının kurulmasında ve yazdıklarıyla toplumun gelişmesine sağladığı katkılarla ön plana çıkmıştır. Onun eserlerinin önemi, toplumda teşhis ettiği problemleri ortaya koymasının yanı sıra bunlara çözüm önerileri de sunmasında yatmaktadır. Yaşadığı dönemde dinin kötüye kullanımı, kadınların eğitim almasının önüne geçilmesi, toplumu yanlış yönlendiren cahil din adamları, her türlü yeniliğin önünü tıkayan ve işlevsizleşen medreselerin anlatıldığı eserlerinde bir yandan da ortaya koyduğu bu problemlere çözüm önerileri sunmayı ihmal etmemiştir. Bu çalışmada Modern Tatar Edebiyatının ilk ürünlerinden olan ve yazarın 1908 yılında kaleme aldığı Hıyal mi? Hakikat mi? adlı eserindeki sosyal temalar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fatih Kerimî, Ceditçilik, Hayal Mi? Hakikat Mi?, Sosyal Temalar, usul-i cedit.

SOCIAL THEMES IN FATİH KERİMİ'S WORK HAYAL MI? HAKİKAT MI?

Abstract

The reform movements that began to develop in Russia in the 18th century gradually increased their influence in the 19th century, and in the early years of the 20th century, especially after the October Revolution of 1905, they experienced their most important years in the field of printing. Fatih Kerimi is the most important name who paved the way for Tatar modernization and founded the foundation of modern Tatar literature with the works he wrote in the 20th century İdil Ural field. He came to the forefront with the works he wrote and the Vakit newspaper he served as the chief editor, and the foundation of the Periodical Tatar Publishing, and his contributions to the development of the society. The importance of his works lies in revealing the problems he diagnosed in society as well as offering solutions to them. During his lifetime, he did not neglect to offer solutions to these problems he put forward in his works in which he depicts the abuse of religion, the prevention of women's education, the ignorant clergy who mislead the society, and the madrasahs that obstruct all kinds of innovations and become dysfunctional. In this study, social themes in Hıyal mi? Hakikat mi?, which is one of the first products of Modern Tatar Literature and written by the author in 1908, will be discussed.

Key Words: Fatih Kerimi, Jadidism, Hayal Mi? Hakikat Mi?, Social Themes, usul-i cedit.

Giriş

20. yüzyılın ilk çeyreği pek çok gelişmeye gebe bir zaman dilimi olarak ön plana çıkmaktaydı. Avrupa'da başlayan milliyetçilik cereyanı dalga dalga tüm toplumda kendini güçlü bir şekilde hissettirmeye başlamıştı. Sosyolojik ve kültürel alanda yaşanan bu gelişmelerin kendini kültür alanında göstermesi uzun sürmemiş, fikirleri hızlı ve etkili yaymanın en elverişli yolu olan gazete ve dergi faaliyetleri bu amaca en güçlü şekilde hizmet etmiştir.

Birlikte yaşayan insanlar için fikirleri yaymanın en meşru yolu matbuat faaliyetleridir. Baskıcı ve otokratik yönetimlerin tazyiki altındaki toplumlar, gazete faaliyetlerini gerçekleştirmek için yaşadıkları topraklardaki yönetimlere müracaatta bulunuyorlar ancak basın yayın faaliyetleri için izin almak pek de kolay olmuyordu. Merkezîyetçi bir anlayışın hâkim olduğu kültür sahasındaki bu faaliyetleri gerçekleştirmek, ciddi bir gayret ve emek gerektiriyordu.

Avrupa'nın kuzey topraklarında uzanan İdil Ural sahasında ise 18. yüzyıldan itibaren ilk sesleri duyulan reform hareketleri 19. yüzyılda gittikçe güçlenmiş, 20. yüzyılın ilk yıllarında ise altın devresini yaşamıştır. Eski-yeni çatışması merkezindeki bu yenilik ihtiyacı toplumun tamamında ciddi bir gereksinimdi. Usul-i kadim olarak da adlandırılan, her türlü yeniliğe karşı çıkan ve bunu dine muhalif bir hareket gibi göstermeye çalışan eski taraftarları, toplumun en temel ihtiyacı olan ilim öğrenme zarureti ve kız çocuklarının okuması meselesi gibi konularda ciddi bir refleks gösteriyordu. Kız çocuklarının okumasını “kâfirlik” olarak nitelendirecek kadar fanatik bir tutum sergiliyorlardı (Gaynullin 2000: 198-199).

İşte toplumun böylesine karanlık bir ortamda yaşadığı bu yıllarda yenileşmeyi savunan aydın fikirli okur-yazar insanlar topluluğu kendilerini “ceditçiler” olarak adlandıracaktı. Yenilik

hareketlerinin, toplumun terakkisi ve refaha kavuşması için en önemli ihtiyaç olduğunun farkında olan bu aydınlar zümresi işe eğitimden başlamak gerektiğini biliyordu. Bu nedenle Kırım yarımadasında, İsmail Gaspıralı'nın temelini attığı usul-i cedit adlı yeni usul eğitim yapılan kurumlar, bu fikirlerin gelişip filizlenmesinde en önemli merkezdi. Gaspıralı'nın ideallerini kendisine bayrak yapan ceditçiler İdil Ural sahasında işe eğitim ve basın yayın faaliyetleriyle başlayacaktı.

İlk olarak Abdürrahim Otuz İmeni (1752-1835), Abdunnasir Kursavi (1765-1813), Şehabeddin Mercani (1818-1889), Kayyum Nasiri (1894-1902), gibi din adamı, tarihçi ve dilci kimlikleriyle tanınan aydınların öncülüğünde başlayan bu yenilik hareketleri toplumun tamamına yayılacak ve hayatın her alanında yeni hayat ve yeni fikirleri savunacaktır.

İsmail Gaspıralı eşinin ziynet eşyalarını bozup kurduğu matbaada yayımladığı gazeteyle Tercüman adını verecek, bu gazete tüm Türk dünyasının ahvaline adeta “tercüman” olarak önemli bir işlevi yerine getirecekti. Hayatının tamamını matbuat ve eğitim işlerine hasreden Gaspıralı, yayımladığı gazete yoluyla tüm Türk dünyasını aynı çatı altında birleştiriyor, iletişimin devamını sağlıyordu. Yayımladığı gazete 30 yıldan fazla bir süre Kırım'dan Anadolu'ya, Hindistan ve Mısır'ın içlerine kadar geniş bir okuyucu kitlesine ulaşıyordu.¹ Onun birleştirici ve kapsayıcı faaliyetlerini tek bir cümle özetliyordu: “Dilde, fikirde, işte birlik”.

İşte bu idealleri benimseyen aydın ve zeki gençlerin tahsilinde yol gösterici olan İsmail Gaspıralı, eğitilmiş ve donanımlı bu gençleri açtığı usul-i cedit okullarda istihdam ediyordu. İşte bu gençlerden biri olan Fatih Kerimî, Türkiye'de Ahmet Mithat Efendi'nin desteğiyle Mülkiye Mektebinde eğitim alacak, ardından İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da açtığı Öğretmen Okulu'nda öğretmenlik yapacaktır. Kerimî, Türkiye'ye gelerek İstanbul'da eğitim alma imkânını elde eden ilk Rusya Türklerinden biridir.

20. yüzyılın ilk yıllarında ise bilhassa kültürel alanda bu yenilik hareketleri ciddi bir canlılık gösteriyordu. Matbuat faaliyetleri gazete ve dergilerin yanı sıra şiir, roman, hikâye gibi edebi ürünlerin çeşitlenmesi ve zenginleşmesi için uygun bir zemin hazırlıyordu. Bir taraftan toplumsal kesimler arasındaki fikri hareketleri besleyen matbuat faaliyetleri, diğer yandan edebi ürünlerin yazılmasına da imkân tanıyordu.

İlk modern hikâye ve romanların kaleme alındığı 19. yüzyılın son çeyreğinde uyarılma şeklindeki bu ilk denemeler bilhassa Fatih Kerimî'nin kaleminden çıkan eserlerle kurgu bakımından güçlü bir görünüm sergileyecekti. Onun *Komedyâ* (1894), *Hüsid Baba* (1895), *Şakirt ile Student*² (Basılışı 1899; yazılışı 1898), *Cihangir Mahdumun Avıl Mektebinde Ukuvı* (Basılışı 1900; yazılışı

¹10 Nisan 1883'ten 1918 yılına kadar 35 yıl süreyle kesintisiz yayın hayatına devam eden Tercüman Gazetesi Mısır'ın başkenti Kahire'den, Çin içlerindeki Kaşgar'a, Kazan'dan Hindistan'a kadar geniş bir okuyucu kitlesine hitap ediyordu. Bununla birlikte Osmanlı sınırları içerisinde bilhassa İstanbul'da geniş bir okur kitlesi tarafından da takip edilen bir gazete idi (Devlet 1999: 18). 1896 yılında Balkanlarda takipçisi olan gazete Bulgaristan Türkleri arasında da okunmaktaydı (Akpınar 2003: 51).

² Fatih Kerimî, *Şakirt ile Student* romanının önsözünde şöyle yazar:

“Bu risale birinci defa basıldığında halkımız sevmedi. Çok sert yazılmış, ibriğe, cübbeye gülüyor, ulemaya dil uzatıp, şeriatı hafife alıyor dediler. Yazan kişi kâfirdir dediler, mübtedi dediler, kızılbaş dediler. Çünkü din kendi ellerinde olduğundan, insanı ne isteseler yaparlar! Lakin zaman geçtikten sonra fikir de değişir. Şimdilerde ‘kumgan ile şeriat’ ve ‘ulema ile yağlı çapan ve kirli çalma’ arasındaki farkı anlayanlar arttığından olsa gerek, basılanı satılıp bitti. Yeniden istiyorlar. Sadece Müslümanlar değil, belki alıp halka dağıtmak için bazı Zemski Opravalılar da istiyorlar. Bu yüzden ikinci kez basturmaya gerek oldu. Şunu da belirteyim ki: Ben dinle alay etmiyorum, dine hürmet ediyorum. Belki dine kumgan ile yağlı çapan diyenlere gülüyorum. Dini tutuyorum deyip dini maskara edenlere gülüyorum. Kumgan ile çapana da gülüyorum. Ben kendimizin müslüman kardeşlerimizin faydasız ve yersiz taassuptan, ahmaklık ve nadanlıktan eskiden kalma bazı mecusilik adetlerinden kurtulup az da olsa ilim, mağfiret, hüner ve sanat kazanıp açık fikirli ve medeniyetli olmalarını ve sevgili vatanımız olan Rusya'nın fedakâr hâdimi, halis ve sadık oğlu yani ‘medeniyetli Rus müslümanı’ olup yaşamalarını diliyorum ve bu fikre hizmet olsun diye yazıyorum. F. K.” (akt. Uslu 17).

1898), *Salih Babaynın Üylenüvi* (1897), *Mirza Kızı Fatıyma* (Basılışı 1901), *Soltan Gıyşkı*, *Annan Monnan* eserleri Modern Tatar Edebiyatının ilk örnekleri ve klasikleri arasında yer alacaktır.

Hikâye, roman, seyahatname ve ders kitapları yazan Kerimî'nin bir başka önemli yönü de Rusça, Arapça, Fransızca ve Latince'den 40'ın üzerinde eseri tercüme ederek Tatarcaya kazandırmasıdır. Kazan Tatarları arasında sahip olduğu entelektüel birikimi halkın yararına yazdığı eserlerle veren Kerimî, çok iyi yetişmiş, kendini donatmış 20. yüzyılın en önemli aydın isimlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Medrese yıllarında öğrendiği Arapça ve Farsçanın yanı sıra İstanbul'daki tahsil yıllarında Osmanlı Türkçesine hâkimiyetini de arttırmıştır. Ayrıca Lenin'in toprak kanunlarını Rusçadan Tatarcaya tercüme edecek düzeyde Rusçaya hâkimdir. Batı dillerinden Fransızca'yı en iyi şekilde bilen Kerimî bu entelektüel özellikleriyle Tatar burjuvazisinin en önemli ailelerinden Remiyevlerin dikkatini çekmiştir. Muhammed Şakir Remiyev çıkacağı Avrupa Seyahatine Fatih Kerimî'yi de davet etmiştir.³ Kerimî, 3 ayı aşkın süren seyahatten döndükten sonra, Batı toplumuna dair izlenimlerini *Avrupa Seyahatnamesi* adlı eserinde toplayacaktır. Bu eserle, Tatar toplumu Avrupa ülkelerindeki modern kültür merkezlerini, edebiyat ve sanat eserlerini yakından tanıma imkânı bulmuştur⁴ (Yüziyev vd. 1985).

Fatih Kerimî eğitimci bir aileden gelmenin etkisiyle iyi bir tahsil hayatı yaşamıştır. Aslında eğitim hayatının henüz ilk yıllarında Kerimî'nin gelecekte kendine benimseyeceği idealleri görmemiz mümkündür. Henüz medrese yıllarında aldığı eski usul eğitim sisteminden hoşnut olmayan ve kabına sığmayan bu genç öğrenci Rus klasiklerine merak salmıştır. Rusça eserlerin okunmasının yasaklandığı medresedeki bu tutum Kerimî'yi içten içe rahatsız etmiştir. O yıllarda Kırım'da neşredilmeye başlayan Tercüman Gazetesini temin eden Kerimî, Gaspıralı'nın yenilikçi fikirlerinden küçük yaşlardan itibaren beslenmeye başlamıştır. Bu ilgi sonraki yıllarda Kerimî ile Gaspıralı'yı eğitim ve ceditçilik faaliyetleriyle tekrar bir araya getirmiştir. Bunun yanında Rus dilinin öğrenilmesinin de ciddi bir tehlike ve kâfirlik olarak görüldüğü medresede arkadaşlarına gizli gizli Rusça kitaplar okuyan Kerimî'nin bu hareketi medrese hocası tarafından fark edilmiş ve Kerimî medreseden kovulmuştur.⁵ İşte o yıllarda yaşadığı bu olumsuz olaylar onun ruh dünyasında yenilik fikirlerinin pekişmesine ve daha da kökleşmesine zemin hazırlamıştır.

Yazdıklarıyla Tatar modernleşmesine ve cedit hareketine önemli katkılar sağlayan Kerimî'nin eserleri bir bütün olarak incelendiğinde toplumsal sorunları ortaya koyan ve bunlara çözüm önerileri sunmayı ihmal etmeyen bir yaklaşıma sahip olduğu görülmektedir. Sosyal sorunları yazdığı karakterler üzerinde somutlaştıran ve onları konuşturarak toplumdaki gülünç karakterleri, sahte din adamlarını, yozlaşan eğitim sistemini, giyim kuşam meselesini, kadınların özgürlüğü problemini ironik bir şekilde ele alarak aslında insanları uyarmayı, düşündürmeyi ve kendine getirmeyi milli bir ödev biliyordu.

Fatih Kerimî millete hizmet edecek memleket çocuklarının nasıl ve hangi özelliklere sahip olması gerektiğini belirttikten sonra, eğitim alanında kadınlara yapılacak yatırımın, geleceğe yapılacak en önemli yatırım olacağını biliyordu.

³Avrupa'nın en önemli kültür ve bilim merkezlerini tanıma fırsatını bulan Kerimî bu seyahate dair izlenimlerini daha sonra 1902 yılında *Avrupa Seyahatnamesi* adıyla yayımlamıştır. "Bu yerleri bizzat gelip görmek, hal ve maişetlerini öğrenip, ilim ve kültürlerinden, sanat ve sanayilerinden pay almak, dört bin senelik tarihi olan eski eserleri ve üç milyon ciltlik kitabı ihtiva eden kütüphaneleri ile bütün Avrupa'nın ilerici fikirlerini etkileyen Volter, Viktor Hugo, Jan Jak Russo gibi büyük düşünürlerinin heykellerini ve kabirlerini görmek, elbette arzu edilecek şeylerdir. Zamanı boşa harcamayarak, bu fırsatı değerlendirerek geleceğimiz olan memleketlerin ilmi durumları, yaşayışları hakkında mümkün mertebe fazla bilgi sahibi olmak için kendi kendime söz verdim." (Kerimî 2001: 6).

⁵ "Zakir işan babamıza mektup gönderdi: 'Oğlun Fatih bozuldu, yoldan çıktı. Eğer gelip oğlunu almazsan, medresemden kovup atacağım.'" (Şeref 1960: 76).

Kerimî'nin *Hayal mi? Hakikat mi?*⁶ adlı eserindeki toplumsal sorunların belli başlıklar altında ele alındığı bu çalışmada, yıllarca medreselerde eğitim aldığı halde hiçbir şey öğrenemeyen talebeler, eski usulde eğitim verilen medreselerin ıslahının kaçınılmaz olduğu ve bu kurumlarla toplumu belli bir refaha ulaştırmanın mümkün olmadığı, yenilik hareketlerinin yerleşmesi ve kökleşmesinin önündeki en büyük engel olan din adamlarının ikna veya tasfiye edilmesinin zorunlu olduğu hususları üzerinde durulmaktadır.

Çalışmada sosyal temaların ele alındığı bölümler parantez içerisinde *Hayal mi? Hakikat mi?* adlı eserin baş harflerinin kısaltması olan HMHM şeklinde ve paragrafın sonunda sayfa numarasıyla birlikte kaydedilecektir. Eserden alıntılanan bölümlerdeki imla eserin kendisine ait olup yazım hususiyetlerine müdahale edilmemiştir. Eserin ana malzemesini oluşturan metin 2014 yılında Prof. Dr. Fatma Özkan'ın danışmanlığında hazırlanan "Fatih Kerimî'nin *Hıyal Mı? Hakıykat Mi?* ve Andan Bundan Eserleri Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi" başlıklı Doktora tezinin içinde yer almaktadır.

Fatih Kerimî'nin Hayal Mi? Hakikat Mi? Adlı Eseri

1908 yılında neşredilen *Hayal mi? Hakikat mi?* adlı eserin iki nüshası vardır. Arap harfli nüsha 1908 yılında, Kiril harfli nüsha ise 1996 yılında kaleme alınmıştır. Arap harfli nüsha Kazan'da 8719 envanter numarasıyla kayıtlıdır⁷. *Hayal mi? Hakikat mi?*'nin 1996 yılında kaleme alınan Kiril harfli nüshası ise yazarın *Morza Kızı Fatıyma: Saylanma Eserler* başlığını taşıyan 7 hikâyeden biridir (Çakmak 2014: 18-19).

Roman 1907 yılı Mayıs ayında Petersburg'da geçmektedir. Eserde, Petersburg'un en büyük sokağı olan "Neva" Caddesindeki (Nivskiy Prospektta) misafirhanesinde ikinci Duma azalarından bir Müslüman milletvekili ile genç, eğitilmiş ve güzel bir kız arasındaki olaylar ve konuşmalar anlatılmaktadır.

Hayal mi? Hakikat mi? adlı romanın başkahramanı Müslüman deputat⁸ evli ve çocuklu olmasına rağmen kendinden yaşça küçük genç bir kıza âşık olur. St. Petersburg'da bulunan ikametgâhına bir gün oldukça şık ve modern giyimli genç bir kız gelir. Doğrudan deputatın yanına giderek kendisiyle tanışır ve olaylar bu ikili arasındaki diyaloglar temelinde gelişir. Memleket meseleleri, Müslümanların durumu, kadınların özgürlüğü meselesi gibi pek çok konuda diyalog kuran ikili arasında konuşma sabaha kadar sürer. Ancak sabah olup gün ışıdığına ise deputat kızın karşısında olmadığını fark eder ve tüm bu yaşadıklarının hayal mi yoksa hakikat mi olduğu konusunda bir ikileme düşer. Okuru bu şekilde soru işaretlerine yönelten yazar aslında tasvir ettiği eğitilmiş genç kız modelini gerçekten de toplumda var olması gereken ideal genç kız tipi olarak ön plana çıkarmaktadır. (HMHM, 291)

Eserde Ele Alınan Sosyal Temalar

Eserde Müslüman Türk toplumunun tamamında görülen toplumsal birtakım aksaklıklar, problemler alanlar, toplumu yanlış yönlendiren olumsuz din adamları, kadınların siyasetle ilgilenmesi, akılcılık, ana dili ve dil birliği meselesi, eğitilmiş kadın tipi, kadınların özgürlüğü meselesi, Rus okulları ile medreselerin karşılaştırılması, İslam dininin akla ve bilime karşı olmadığı fikri, Doğu-Batı mukayesesi, sahte din adamları, dini kötüyeye kullanma, İslam dünyasının içinde bulunduğu olumsuz atmosfer, yöneticilere eleştiriler gibi temalar ele alınmaktadır.

Kadınların Siyasetle İlgilenmesi

⁶ Eserin orijinal adı *Hıyalımı Hakıykatımı*'dir. Söz konusu eserden yapılan alıntılar paragraf sonunda (HMHM) şeklinde kısaltılacaktır.

⁷ Fatih Kerimî, *Hıyalımı Hakıykatımı*, Kazan: Elektro-tipografiya Şaraf, 1908 (Envanter No: 8719).

⁸ deputat: mebus; SSCB Yüksek Sovyeti (RTS: 179, Turetsko-Russkiy Slovar: 609).

Hayal mi? Hakikat mi? adlı eserde genç kızın Müslüman deputat ile bir araya geldiklerinde siyasetle ilgili meseleleri ele almaları ve konuşmaları Müslüman Türk Tatar toplumunda ilk kez görülen bir durumdur. Bu bakımdan *Hayal mi? Hakikat mi?* kadınların demokratik haklarını kullanması gerektiği ve aktif siyasette yer alması zaruretini ilk kez tartışmaya açan önemli bir eserdir.

Çay içerken Duma ve orada bulunan Müslüman vekiller hakkında, onların yaptıkları işler ve hazırladıkları programlar doğrultusunda kız, bizim vekile pek çok şey sordu ve söz genellikle Rusya Türkleri üzerine geldi. (HMHM 275)

Akıcılık

Toplumun ilerlemesi ve her türlü bilimsel gelişmenin temeli olan rasyonel düşüncenin önemini vurgulandığı bu satırlarda romantizmin karşısında akılcılığın hayatta ve bilimde her zaman daha başarılı ve yararlı olduğu, hakikatin hayata tutunmadaki gerekliliği vurgulanmaktadır.

Siz diyorsunuz ki: Azıcık okumuş adamda nasıl bu kadar ümit ve hayaller bulunabilsin? Ümit ve hayalin en kuvvetlisi, hayatının en saf ve mukaddesi asıl böyle adamlarda bulunmaktadır. Çok okumuş, çok görmüş adamlar çoğu zaman, ümit ve hayalden ziyade hakikat ile hayata tutunurlar. (HMHM 273)

Ana Dili ve Dil Birliği Meselesi

Yazar, ortak duygu ve düşüncenin ifade aracı olan ortak bir dil şuurunun Müslümanların temsilcisi olan vekiller arasında bulunmadığını dile getirmektedir. Duygu ve düşünce birliği beraberinde toplumu temsil eden vekillerde ortak bir şuurun oluşmasına ve toplumun ilerlemesi açısından önemli bir etmen olduğunu vurgulamaktadır.

Fakat...fakat, ne yazık ki, Petersburg'a gelip, başka Müslüman vekiller ile görüşmeye başladığı günden itibaren bizim vekilin hayal ve ümitleri birer birer yıkılmaya başladı. En çok iki şeye hayran kaldı: Biri - din, dil ve kan kardeşi olup nice yüz yıllardan beri bir memlekette, bir vatanda yaşayan Türk vekiller arasında "İttihad-ı lisan" yok, birbirinin dillerini anlamıyorlar. İkincisi - "İttihad-ı fikir" yok. Her biri kendince farklı düşünüyor, güya bunların arasında fikir birliği olup hepsinin de yüreklerine dokunan, hepsinin de canlarını acıtan ve hepsinin de gönüllerine yakın olan hiçbir şey yoktur! (HMHM 273)

Yazar, Türklerin temsilcisi olan vekillerin bir araya geldiklerinde Rusça, Türkçe, Sartça, Kırgızca gibi farklı dil ve lehçede konuşmalarını eleştirmektedir. Bu farklılığın ortak bir düşünce ve anlaşma ikliminin oluşmasına imkân tanımayacağı aşikârdır. Burada yazarın, tüm Türk dünyasının ortak bir dil etrafında toplanması gerektiği fikri üzerinde durmaktadır.

Birbirlerinin dillerini anlamadıklarından ötürü, bir millete, bir dile mensup olan bu Türk çocukları, kendi ana dillerinden vazgeçerek Rusça konuşmaya başladılar. Fakat burada bir zorluk çıktı: Bu Müslüman vekilleri arasında Rusça konuşamayanlar var imiş! Müslüman vekilleri Petersburg'a gelip ulaştıktan sonra kendi aralarında toplantılar düzenleyerek müzakereye ve her biri bildikleri ortak bir dilin olmaması sebebiyle, Babil Kalesinin dibindeki şaşkın halklar gibi, Rusça, Türkçe, Sartça⁹, Kırgızca, Azerbaycan, Türkmen şiveleri ile herkes kendince birtakım şeyleri konuşmaya başladılar. (HMHM 273-274)

Yazar, Petersburg'da Müslüman talebeler tarafından kurulan dernekte geleceğe ümitle bakılmasını temin eden Müslüman genç kızların aralarında aldığı kararların başında tahsilleri

⁹Sartça: Ruslar'ın Türkistan coğrafyasında Türk dili yerine "Sartça" tabirini kullandıkları bilinmektedir. Çağatay Türkçesinin birleştirici ve bütünleştirici gücünü kırmak ve Türk toplulukları arasındaki ortak iletişim zeminini bozmak için Ruslar, Türk dili yerine "Sart dili" tabirini bilinçli olarak kullanmıştır. Söz konusu tabirin kullanımına dair fikir Ortodoks misyoner N. İlminsky ile öğrencisi N. P. Ostroumov'a aitti (Eriş Hamza 2015: 36).

esnasında başka yabancı diller öğrenilmesi gerektiğini ancak kendi aralarında mutlaka ana dilleriyle konuşmak üzere anlaşıklarını belirtmektedir.

Kendi aramızda ana dilimizden başka hiçbir dilde konuşmamaya ve ana dilimizi unutmamaya. (HMHM 290)

Kadınların Eğitimi ve Özgürlüğü Meselesi

Bilindiği gibi eskiden beri dini eğitimin ağırlıkta olduğu medreselerde kız çocuklarının okuması ve iyi bir eğitim almasına tutucu din adamları tarafından karşı çıkılmıştır. Bu bakımdan aslında cedit hareketinin fitilini ateşleyen eğitim meselesinin temelinde, kız çocuklarının eğitim almasının önünün açılması ve desteklenmesi fikri temel teşkil etmektedir. Toplumun ilerlemesi ve modernleşmesi için yoğun çaba gösteren aydınlara göre kadınların eğitimi meselesi tüm problemlerden önde yer alan en önemli başlıktı. Onlara göre Batı medeniyetindeki kadınların ne kadar eğitim alma hürriyeti varsa, Müslüman toplumlara mensup kadınların eğitim almasının önü de ardına kadar açılmalıydı.

Yazar, deputat ile karşılaşan genç kızın eğitimi kadın tipine örnek olarak sembolleştirmektedir. Müslüman toplumlarda olup biten gelişmelerin yanı sıra, Fatıma, Aliye, Nigar, Emine, Hanife gibi edebiyatçıların eserlerinden haberdar olan kızın okuryazar kimliğini vurgulayan yazar, genç kızın şahsında örnek eğitimi kadın tipini sembolize etmektedir.

Kızın Müslümanlar hakkında, çok dikkatli bir şekilde pek çok şey sormasına, Müslümanların, özellikle de Müslüman hatunlarının durumu hakkında pek çok şey bilmesine, hem de Fatıma, Aliye, Nigar, Emine, Hanife, Fehrelbenat, Alimetilbenat Hanımlar gibi yazar ve edibelerin isimleri ile adlandırarak söylemesi bizim vekilin şaşkınlığını arttırmakta idi. (HMHM 275)

İslamiyet'in ilk yıllarında kadınların toplumsal hayatın her katmanında yazar, şair, eğitimci olarak yer aldığını, öğrencilere ders verdiklerini, hatta ticaretle uğraştıklarını ifade eden yazar, İslamiyet'in kadınlara en geniş hak ve hürriyetleri temin ettiğini vurgulamaktadır.

Müslümanlık tahrip edilmeden önce Müslüman kadınların büyük hak ve hürriyetlere sahip olduğunu, onlar arasından muharrir, edibe, şaire, şeyihe ve müderriseler yetiştiğini, karşılına üçer beşer yüz talebe toplayıp ders okuttuklarını, tahsilini bitirenlere diplomalar verdiklerini, vatan ve millet için erkeklerle birlikte savaşa gidip onlara cesaret ve kuvvet verdiklerini, şariat-ı İslamiyenin hatunlara her türlü meşru ticaret, sanat ve hüner ile uğraşmaya müsaade verdiğini, hatunların kendi adlarına senet vermeyi ve almayı tasvip ettiğini, kısaca: İslam dininin en geniş ve en özgürlükçü kanun ve kaidelerden oluştuğunu insanlara fevkalade rahatlık ve saadet verdiğini başlı başına açık bir şekilde ilk kez işte bu adamdan işittim. (HMHM 288)

Kız çocuklarının okumasına karşı çıkılmasına karşılık Türkler arasında kız çocukları için ilkokul, ortaokul ve Kız Öğretmen Okulları bulunduğunu, ayrıca Fransızca öğrenmek için yine bir kadın öğretmenden destek aldığını anlatan yazar, kadınların eğitimin tüm kademelerinde aktif olarak yer aldığını vurgulamaktadır.

Bir taraftan Türk hanımlarının edebi muharrirleri ile çoğu zaman karşılıklı görüştim ve özel bir hoca tutup Türkçe dil ve edebiyat dersleri aldım. Kızlar için olan ilkokul, ortaokul ve kız öğretmen mekteplerine giderek ders ve öğretim düzenlerini gördüm. Diğer taraftan ise bir Fransız hanımdan Fransızca öğrendim. Fransız muallimesine benimle birlikte okumak için devam edenler arasında en çok Ermeni kızları olup, Rum ve Bulgar kızları da vardı. Türkiye'deki bu yabancı milletlerin çocukları ile görüşüp tanışmak bana pek çok ibret verdi. (HMHM 289)

Rus Okulları İle Medreselerin Karşılaştırılması

TÜRÜK

Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

2021, Yıl 9, Sayı: 25

Issn: 2147-8872

Yazar, burada modern okullar ile Tatar toplumunun ihtiyaçlarına cevap veremeyen ve her türlü yeniliğe karşı çıkan köhne medreseleri karşılaştırmaktadır. Cedit hareketinin tamamen karşısında olan ve usul-i kadim adı verilen eski usul eğitim öğretim faaliyetlerinin yapıldığı okulların Rus okulları karşısındaki başarısızlığı, medreselerde okuyan öğrencilerin beş yılda sadece okuma yazmayı zor öğrendikleri eleştirilmektedir.

O biçare babamın Rus mektebine girince bir iki yıl içinde bana öğreteceği şeyleri öğretmek için onar, on beşer yıl medresede yatmak az gelirmiş. Çünkü pek çok yıl medresede okuyup mezun olan şakirtlerin kendi dilimizi bile doğru dürüst okumayı, yazmayı, İslam dinini iyice öğrenemediklerini görüp şaşırıp kaldım. (HMHM 287)

İslam Dininin Akla ve Bilime Karşı Olmadığı Fikri

Her türlü yeniliğin karşısında olan geri kafalı din adamlarının bilimin İslamiyet'e muhalif olduğunu söylemelerinin aksine, İslamiyet'in bilimi teşvik etmesi, akıl ve hikmete verdiği önem ile İslam dünyasında pek çok âlim, bilgin ve şairin yetişmiş olduğu anlatılmaktadır.

Dersten eve dönünce, boş vakitlerimde, ata anam bana her vakit bizim Müslüman ve Türk olduğumuzu, İslam dininin gayet yüce, akıl ve hikmete muvafık, insanoğlu için en ziyade saadete vesile bir din olduğunu, Türk milletinin şan ve şerefli ve alicenap bir kavim olduğunu, Türklere ve genellikle Müslümanlardan birçok âlim, bilgin, edip ve şair yetişip medeniyet ve maarife hizmet ettiklerini, bugün aynı dil ile konuşan kan kardeşi kırk milyondan fazla 'Türk' halkının varlığından söz ediyorlar ve bende onların sözlerini dikkat ve muhabbet ile dinliyorum. (HMHM 287)

Sahte Din Adamları ve Dini Kötüye Kullanma

Yazar, Müslümanların içinde bulunduğu karanlık atmosferi, dar kafalı din adamları ile Müslüman ulemasının şeriate dayanarak kadınları eğitimden mahrum bırakarak eve kapattığını, mektep ve medreselerin yozlaşarak fonksiyonlarını yerine getiremediklerini acı bir ironi ile anlatmaktadır.

Şimdiki halde, bütün yeryüzünde Müslümanların derin bir karanlığa battığını, kalan bir iki hükümet bölümlerinin de tamamıyla inkıza yüz tuttıklarını, Müslümanlarda ilim, marifet ve fen, ticaret, hüner ve sanayi olmadığını, dini lider ve ulema adındaki kişilerin fikirlerinin dar, manasız ve faydasız taassuplarının çok olduğunu, hele Müslüman hatunlarının tamamen cehalet ve esaret altında ezilip kaldıklarını, Müslüman ulemasının, şeriat adından bunlara okuma yazma öğretmeye yanaşmadıklarını, hüner ve sanat bilenlerin doğru olmadığını söyleyenleri ve bugün Müslüman hatunlarının çalınıp kaçırılan tavukları gibi, evlerinin karanlık köşelerinde sadece perde arkalarında terbiye edilmeleri mektep ve medrese talebelerimizin hiçbir işe yaramadıklarını, ıslah da edilmediklerini vesa'ir birçok şayan-ı teessüf hallerimizi görüp çok şaşırıp hayretler içinde kalıyor idim. (HMHM 288)

İslamiyet'in bilimsel gelişmelere karşı oluşunun en önemli sorumlusunun her türlü ilerlemeye karşı çıkan sahte ve körü körüne taassuba batmış, yozlaşmış din adamlarını sorumlu tutan yazar çözüm olarak İslamiyet'in hakiki şekilde anlaşılmasının önünü açacak kişilerin aydınlar olması gerektiğini vurgulamaktadır.

...bugünkü aydınlarımızın en birinci vazifeleri: İslamiyet'i, üstüne konan çer çöplerden, lüzumsuz şeylerden ve toz topraktan temizleyip evvelki safiyetine geri döndürmeye ve 'din' haline getirmeye çalışmaktır, şimdiki ulema, ruhani, şeyh ve müderrisler kendileri de İslam'ın esaslarından ve ruhundan, tabiatın sırlarından mahrumdurlar. Böyle olunca onlardan ne beklemek gerek? Onların bu derece dar fikirli, mutaassıp ve zahir perest olup, her türlü fikri ve akli ilerlemeye karşı çıkacakları tabii bir haldir. (HMHM 288-289)

Yöneticilere Eleştiriler

Yazar, halkın içinde bulunduğu olumsuz durumdan toplumu yöneten idarecilerin de sorumlu olduğunu vurgulamakta, halkı doğru bir şekilde yönlendirmeyerek onları faciaya sürüklediklerini ifade etmektedir.

Yöneticiler halkın gideceği yolu belirlemiyor, halka yol göstermiyor, halkı faciaya sürüklüyorlar. (HMHM 289)

Yazar, yöneticilerin gerçek âlim ve fazıl adamlar olması gerektiğini, bunun yanında iyi, gerçek, âlim ve fâzıl kişilerden oluşan, Rusçayı iyi bilen ve yüksek tahsil alan kişilerden oluşan yöneticilerin cehaletle mücadele etmeleri gerektiği, halkı aydınlatma yolunda yoğun çaba sarf etmeleri gerektiğini anlatmaktadır.

Bundan dolayı Vekil Dumaya aza seçilince sevindi. Gönlünde büyük ümitler uyandı: Petersburg'a gidecek, orada kırka yakın Müslüman ve Türk vekilleri bulunacak. Duma'da bunlar kendilerine mahsus bir fraksiya (şube) kuracaklar. Her biri bir fikre, bir maksada – Rusya'daki Türk – Tatar milletinin terakki ve tealasına hizmet edecekler, bir can bir gönül olup hepsi birlikte iş görecekler. Kaç yüz yıldan beri cehalet, zulüm ve esaret altında ezilip kalarak hakir ve perişan bir şekilde yaşamakta ve daha doğrusu başkalarının ayak altında sürünmekte olan kendilerinin bu milyonlarca dindaş ve millettaşlarının, bu aziz ve mukaddes kan ve dil kardeşlerinin türlü ihtiyaçlarını birlikte gözecekler, onlara hukuk ve hürriyet alıp, onların da başkaları gibi insanca yaşamaları için kırk kadar Müslüman vekil bir ağızdan söyleyecekler, gerektiğinde kendi milletleri, halk ve vatan faydası için canlarını feda etmeye hazır bulunacaklar, aralarında din ve şeriat âlimleri bulunup, gerçek âlim ve fâzıl adamlar bulunacaklar, aralarında şahsiyet, kin, haset ve garz, nefisle ilgili duygular bulunmayacak, aralarında mükemmel surette Rusça bilen, darü'l-fünunlardan mezun olan, âlimler, hukukçular, Ermeni ve Bulgar muallimler gibi millet için canını feda etmeye hazır muallimler bulunacak, bunlar Dumada, milletvekillerinin huzurunda güzel nutuklar söyleyecekler, memleketi düzene sokma işlerine katılıp hizmet edecekler. Kısaca: Şimdiye kadar, cehalet ve karanlık altında gömülüp kalmış Türk milletinin varlığını dünyaya gösterecekler, bu milletin ismi yeniden tarih sayfalarına ve medeniyet dünyasına girmeye başlayacaktır. İşte bizim vekilin gönlünde uyanmış ümitlerin bazıları bundan ibaret idi. (HMHM 272-273)

Doğu-Batı Mukayesesi

Deputat lise öğreniminin son yıllarında ailesiyle Kafkasya'ya yaptıkları seyahatlerde diğer milletlerin gelişmişlik düzeyi ile kendi toplumunu mukayese etme imkânı elde etmiştir. Buna göre gayrimüslimlerin okullarının son derece düzenli olduğu, din adamlarının milleti için çalışan vatansever insanlardan oluştuğu, gençlerin ise memleketlerinin ilerlemesi için canla başla mücadele ettiklerini belirtmektedir.

Gimnaziyanın son yıllarında, tatil döneminde, babam ve annemle bir sene Kafkasya'ya Ermeniler ve Gruzınların terakki ve marifetlerini, gençlerin milletleri için nasıl çalıştıklarını, papazlarının aydınlık fikirli, milletini seven hamiyetli adamlar olduğunu, mekteplerinin düzenli, matbuatlarının gelişmiş olduğunu görek çok ibret aldım ve etkilendim. (HMHM 287)

Yazar, Avrupa, Türkiye ve Rusya Müslümanlarını karşılaştırdığı bu bölümde Türklerin Avrupa kadar gelişmişlik düzeyine sahip olmadığını belirtir. Ancak Türkiye Türklerinin modern okullar ile kadınlara tanınan haklar bakımından Rusya Müslümanlarından daha ileride olduğunu belirtmekte, İslamiyet'in ilerlemeye mani olmadığını vurgulamaktadır.

Avrupa'ya baktığımda Türkiye hükümeti ve Türklerin çok geride olduğunu görsem de, oradaki Müslümanların fikri ve ilmi ilerleme bakımından Rusya'daki Müslümanlara nazaran çok önde

olduklarını, mekteplerinin muntazam, hatunlarının hür olduğunu ve İslamiyet'in ilerlemeye mani olmadığını da burada anladım. (HMHM 289)

Millet Kavramı

Bilindiği gibi 18. ve 19. yüzyıllarda merkezîyetçi ve otokratik bir anlayışla idare edilen toplumlar için 1789 Fransız İhtilali bir uyanışa neden olmuştur. Bu tarihten sonra halkların kendi kendilerini yönetme, demokrasi, hak ve özgürlük gibi kavramlar ön plana çıkarılmış, millet kavramına vurgu yapılmıştır. Müslüman dünyasına nazaran Batı toplumlarında millet ve milliyet kavramlarının her zamankinden daha fazla ön plana çıkarılması, “Millet için doğmak”, “Millet için yaşamak”, gibi fikirlerin ortaya atılmasına zemin hazırlamıştır. Rusya coğrafyasında yaşayan Türkler kendilerini Müslüman kimlikleri ile tanımlıyorlardı. Burada genç kız ilk kez İstanbul'da diğer toplulukların “millet” kavramı üzerinde durduklarını öğrenmiş ve bu durum kendi zihin dünyasında büyük bir etki uyandırmıştır.

Türkiye'deki bu yabancı milletlerin çocukları ile görüşüp tanışmak bana pek çok ibret verdi. ‘Millete hizmet etmek’, ‘Millet için doğmak’, ‘Millet için yaşamak’, ‘Millet için ölmeler’in anlamlarını burada güzelce anladım. (HMHM 289)

Türklük Bilinci ve Türklük Kavramı

Yazarın, burada Abdullah Tukay gibi mahallileşmeyi savunan Tatar aydınlarının aksine “Tatarlık” değil “Türklük” şuuruyla hareket ettiği göze çarpmaktadır. Ayrıca Müslüman deputatın tüm Türk dünyası için birleştirici ve bütünleştirici bir yaklaşım benimsediği dikkatlerden kaçmamaktadır. Gaspıralı'nın ideallerinin izlerini gördüğümüz deputat bu yaklaşımıyla şuurulu bir ceditçi olduğunu da ortaya koymaktadır.

İşte biz 18 Müslüman kızı kendimize ‘Türk’ kızları diyoruz, hepimiz birlikte ‘Türk’lük fikrine hizmet ediyoruz, ‘Türk’lük için yaşamaya ve ‘Türk’lük için ölmeye yemin ettik, yirmi milyonluk ‘Türk’ milleti tarafından en yüce, en mühim ve en şerefli yere seçilmiş 36 Türk vekili de acaba böyle bir fikre bir mesleğe hizmet eder misiniz? Hayatının lezzet ve saadeti sizin için neden ibarettir? Acaba biz 18 ‘Türk’ kızı efkâr ve millî işlere hizmet yolunda 36 ‘Türk’ vekili el ele tutuşup birlikte sefere çıkabilecek miyiz? İşte bizim bilmek istediğimiz ve sizden işitmek istediğimiz şeyler bunlardır. Lütfen söyleyiniz, efendim. (HMHM 291)

Sonuç

Hayal mi? Hakikat mi? adlı romanın başkahramanı olan Müslüman deputat ile Fatih Kerimî'nin hayatı birebir örtüşmektedir. Müslüman deputatın babasının ileri görüşlü bir medrese hocası olması, küçük yaşlardan itibaren medresede başladığı tahsilini babasının teşvikiyle Rusya'da devam ettirmesi, Rusya'da aldığı eğitimin ardından Ahmet Mithat Efendi'nin desteğiyle Türkiye'ye gelerek Mülkiye Mektebi'nde eğitimini sürdürmesi, İstanbul'da bulunduğu yıllarda buradaki kültür ve sanat çevreleriyle yoğun münasebet kurması, İstanbul'un en önemli yazar ve şairleriyle fikir sohbetlerinde bulunması, burada Türkçe ve Fransızca dersler alarak kendini geliştirmesi, Rus Meclisi Duma'da Müslüman İttifakı Merkez Komitesi azası olarak görev yapması gibi etmenler Fatih Kerimî'nin hayatı ile büyük benzerlikler taşıması bakımından önemlidir. Bu itibarla eserin başkahramanı olan Müslüman deputat, aslında Fatih Kerimî'yi temsil etmektedir.

Müslüman deputat ile olay örgüsünün en önemli diğer kahramanı olan genç kız ise Müslüman toplumdaki olması gereken ideal, okumuş, eğitilmiş, aydın ve açık fikirli hür kadın tipini temsil etmektedir. Aslında Kerimî, Müslüman toplumların gelişmesinde kadınların eğitimine yapılacak yatırımın en önemli yatırım olduğunu, toplumun ilerlemesinin ancak aydın, eğitilmiş, modern kadınların sayısının artmasıyla mümkün olabileceğini vurgulamaktadır.

Yazar eser içerisinde özgür ve eğitimli kadın imajı üzerinde sıklıkla durmaktadır. Bu noktada İslamiyet'in tahrif edilmeden önce kadınların toplum hayatında ön planda yer aldığını, eğitimin teşvik edici olduğunu, buna karşılık sonraki yüzyıllarda Müslümanlığa zarar verilmesiyle birlikte kadınların sosyal hayattan ve eğitimden mahrum bırakılarak toplumda geri plana itildiğini vurgulamaktadır.

Kerimî, bilinçli olarak siyaset ve memleket meseleleri başta olmak üzere toplumsal hayatta kadının konumunu yükseltirken, toplumun terakki etmesinde kadınların eğitimi ve özgürlüğü meselesini eserde ön planda tutmaktadır. Kadınların siyasi konularda bilgi sahibi olması, dünyadaki Müslümanların ve Türklerin içinde bulunduğu koşullar hakkında eserdeki genç kızın bilgi sahibi olmasının üzerinde durarak kadının konumunu toplumsal hayat içinde yükseltmektedir.

Yazar eserde kadınların erkeklerle iletişim kurmasını başlangıçta garip bir durum gibi göstererek okuru sarsacak bir üslupla konuya yaklaşırken, ardından bunun son derece olağan bir durum olduğunu vurgular ve modern toplumlardaki kadınların konumuna temas eder.

Genç kızın Türkçenin dışında Rus diline hâkimiyeti de eserde vurgulanan diğer bir başlıktır. Burada kız çocuklarının temel eğitim almasının çok ötesinde Rusça gibi yabancı bir dile hâkim olması da vurgulanmaktadır. Bunun yanında "kâfirlik" olarak addedilen Rusça öğrenmenin aslında insanı dininden uzaklaştırmadığını, milli ve manevi değerlere sahip bu kızın şahsında somutlaştığını görüyoruz. Genç kız Rusça bilmesinin yanı sıra Müslüman bir Türk kızı olarak kendi kimliğini de korumaktadır.

Eserde üzerinde durulması gereken bir başka önemli nokta da eserde toplumun temsilcisi konumunda olan Müslüman vekiller arasında "ittihad-ı lisan" yani dil birliği ile "ittihad-ı fikir" yani fikir birliğinin olmayışıdır. Burada fikir ve dil birliğinin, Müslüman toplumların temsilcisi olan vekillerde bulunmayışı eleştirilirken, Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarının eserin ana omurgasını oluşturduğu göze çarpmaktadır.

Millet ve milliyet fikrinin ön plana çıkarılması da eserde üzerinde durulması gereken bir başka önemli noktadır. İslam dünyasındaki ümmetçi ve batıdaki derebeyi anlayışının karşısında toplumların kendi kendilerini yönetmesi, demokrasinin önünü açan "millet" kavramının ön plana çıkarılması da bir başka önemli nokta olarak dikkat çekmektedir.

Kerimî kendi toplumu için gerçekleştirmek istediklerini eğitimli, şuurlu, ufku açık genç kız tipi üzerinden okuyucuya aktarmaktadır. Yazarın temel amacı kendi öz vatanı olan Rusya topraklarında yaşayan dil ve din kardeşlerine faydalı olmaktır. Bunun için de başta kendisi olmak üzere tüm aydınların en iyi şekilde tahsil görmesinin bir zorunluluk olduğu üzerinde durmaktadır. Yazar, eserde ele aldığı deputat ve genç kız karakterleri ile geleceğe umutla bakmamızı sağlayacak ideal genç tipi ile ideal yöneticinin nasıl olması gerektiği hususları üzerinde durmaktadır.

Kaynaklar

- Akpınar, Yavuz (2003). *İsmail Gaspıralı (Roman ve Hikayeleri)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Çakmak, Cihan (2014). *Fatih Kerimî'nin Hıyal Mı? Hakikat Mi? ve Andan Bundan Eserleri Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi.
- Devlet, Nadir (1999). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eriş Hamza, Fatma (2015). *Türkistan Vilayetinin Gazeti ve Özbek Yazı Dilinin Doğuşu*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi.

- Gaynullin, M. (2000). *Fatıyh Kerimi, Fatih Kerimi, Şehisleribiz, (Raif Merdanov, Ramil Miñnullin, Söleyman Rehimov) (Fenni-Biografik Ciyıntık)*. Kazan: Ruhiyat Neşriyatı, s. 196-212.
- Kerimî, Fatih (1908). *Hıyalımı Hakıykatmi*. Kazan: Elektro-tipografiya Şaraf.
- Kerimî, Fatih (1996). *Hıyalımı Hakıykatmi*. Morza Kızı Fatıyma: Saylanma Eserler. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı, s. 118-148.
- Kerimî, Fatih (2001). *Avrupa Seyahatnamesi*. Haz. Fazıl Gökçek. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Kerimî, Fatih (2001). *İstanbul Mektupları*. Haz. Fazıl Gökçek. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- RTS: *Russko-Turetskiy Slovar* (1996). (Ş.S. Aylarovu, vd.). Moskova: Multilingual Yayınları.
- Şeref, Zakire (2000). *Fatıyh Kerimi Şehisleribiz. (Raif Merdanov, Ramil Miñnullin, Söleyman Rehimov), (Fenni-Biografik Ciyıntık)*. Kazan: Ruhiyat Neşriyatı, s. 74-111.
- Turetsko-Russkiy Slovar'* (1994). Haz. A.N. Baskakov, vd.). Moskva: Multilingual Yayınları.
- Uslu, Ayşen (2004). *Tatar Edebiyatında Modern Hikaye ve Roman (XIX. Yüzyıl Sonları XX. Yüzyıl Başları)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi.
- Yüziyev, N. G. vd. (1985). *Tatar Edebiyatı Tarihi*. Cilt 2, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.